

*Маёй маці Ліне Антонаўне Вайкуль
і светлай памяці бацьку
Валерыю Міхайлавічу Пуставому
прысвячаю гэтую кнігу*

Уводзіны

Мястэчкі займалі своеасаблівае месца ў гістарычнай сістэме паселішчаў Беларусі. Яны вялі сваю гісторыю з XIV–XV стст. і адыгрывалі надзвычай важную ролю ў развіцці беларускіх зямель, выконваючы адмысловыя эканамічныя, адміністрацыйныя і культурныя функцыі. Мястэчкі, як паселішчы пераходнага стану паміж вёскай і горадам, арганічна паядналі ў сабе ўклад вясковага і гарадскога жыцця, побыт селяніна і гараджаніна. Для свайго часу мястэчка – гэта, магчыма, самы дасканалы і гарманізаваны тып паселішчаў. Яно – паміж вёскай і горадам, не адарванае ад іх, а таму спалучае ўсё лепшае з двух бакоў – і здаровы дух прыроды, і здабыткі гарадской цывілізацыі.

Паколькі мястэчкі ўвабралі ў сябе рысы як вёскі, так і тыповага гандлёва-рамесніцкага асяродка, яны найбольш поўна адлюстроўвалі асаблівасці станаўлення эканамічнага горада ў эпоху Сярэднявечча, яго нятоеснасць гораду сучаснаму. Як першая стадыя эвалюцыі ад вёскі да горада, мястэчкі дазваляюць прасачыць генезіс, прычыны і ўмовы ўзнікнення буйных гарадскіх цэнтраў. Урэшце, мястэчкі аказвалі велізарнае ўздзеянне на фарміраванне эканамічнага, палітычнага і культурнага аблічча Беларусі на працягу ўсяго перыяду іх функцыяніравання.

Мястэчкі цікавыя і тым, што поліэтнічнасць іх насельніцтва абумоўлівала шматнацыянальны характар местачковай культуры. У мястэчках суіснавалі як мінімум два культурныя асяродкі – габрэйскі і беларускі. У многіх мястэчках меліся польскія, татарскія, рускія і нямецкія асяродкі. Тут сутыкаліся і ўзаемадзейнічалі розныя веры (праваслаўная, каталіцкая, уніяцкая, пратэстанцкая, іўдзейская, ісламская), этнасы (беларусы, палякі, габрэі, татары, рускія), мовы (беларуская, польская, ідыш, руская). Мястэчка выступала як унікальная форма спакойнага, талерантнага прадуцыравання і сужыцця некалькіх нацыянальных культур, як спецыфічная

лабараторыя іх інтэнсіўных узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння, выпрацоўкі на гэтай аснове своеасаблівага феномена – поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай местачковай культуры¹. Часцей за ўсё культурны ландшафт мястэчка ўяўляў сабою перапляценне, сімбіёз трох культур – артадаксальнай габрэйскай, шляхецкай польскай (ці ліцвінскай) і сялянскай беларускай. У адзіным працэсе функцыяніравання гэтых паселішчаў узаемадзейнічалі розныя этнасы. Гэта стварала своеасаблівасць гаспадарчага і сацыяльна-культурнага жыцця, непаўторную атмасферу сусвету мястэчка, унікальныя формы зносін паміж людзьмі. Мястэчка, такім чынам, – вельмі цікавы культурна-гістарычны феномен нашага мінулага. Даследаванне гэтых паселішчаў дае унікальную магчымасць зазірнуць у своеасаблівы местачковы сусвет, адчуць непаўторныя атмасферу і каларыт, што ствараліся на тым міжцывілізацыйным памежжы, якое ўяўляла сабой кожнае поліэтнічнае і поліканфесійнае мястэчка.

Храналагічныя межы даследавання ахопліваюць канец XVIII – першую палову XIX ст. У 1772–1795 гг. у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыя Беларусі апынулася ў складзе абсалютысцкай Расійскай імперыі. Гэта адбілася на лёсе ўсяго насельніцтва, аказала ўплыў на ўсе бакі яго жыцця, а таксама на развіццё гарадоў і мястэчак Беларусі. Верхняй мяжой даследавання можна лічыць 1860 г., які завяршае гісторыю дарэформеннай, феадальнай Расіі. Працэсы, звязаныя з буржуазнымі рэформамі, развіццём капіталістычнай эканомікі, у тым ліку чыгуначнага транспарту, істотна паўплывалі на функцыяніраванне мястэчак і даюць падставы для датавання пачаткам 60-х гг. XIX ст. новага этапу ў гісторыі гэтых паселішчаў. Выкарыстанне ў дадзенай манаграфіі матэрыялаў больш ранняга ці позняга часу, якія выходзяць за межы 1772 – 1860 гг., абумоўлена неабходнасцю паказаць вытокі ці наступствы той ці іншай гістарычнай з’явы альбо падзеі.

На перыяд канца XVIII – першай паловы XIX ст. прыпадаюць працэсы развіцця капіталістычных адносінаў, трансфармацыі традыцыйнага феадальна-прыгонніцкага грамадства ў прынцыпова новую якасць – індустрыяльную цывілізацыю. З аднаго боку, завяршаўся працэс разлажэння феадальна-прыгонніцкага ладу як у горадзе, так і ў вёсцы; з другога – складваліся перадумовы для зацвярджэння капіталістычнага спосабу ў прамысловай і сельскага-

¹ Рагойша, В. Заходнебеларускае мястэчка як асяродак беларуска-польскага культурнага сумежжа (на прыкладзе Ракава) / В. Рагойша // На шляхах да ўзаемааразумеання. Беларусіка. Кн.15. Мінск, 2000. С. 62.

спадарчай вытворчасці. Гэтыя перамены, безумоўна, адбіваліся на ўсіх сферах сацыяльна-эканамічнага жыцця беларускіх мястэчак. Разам з гэтым самі мястэчкі набывалі значэнне генератара і носьбіта тых новых працэсаў, якія адыгралі ролю ў разлажэнні феадалізму і фарміраванні капіталістычнага ўкладу.

На сацыяльна-эканамічнае развіццё мястэчак у разглядаемы перыяд паўплываў фактар знаходжання ў эканамічна адсталай Расіі, якая ўвасабляла сабой даганяючы тып мадэрнізацыі, дзе перажыткі даўніны выяўляліся найбольш моцна, эканамічныя рэформы праводзіліся са спазненнем, непаслядоўна. Гэта не магло не адбіцца на тэмпам, формах і выніках як мадэрнізацыі беларускіх зямель у цэлым, так і працэсаў развіцця гарадскіх паселішчаў у прыватнасці. З. Шыбека паказаў, што ў складзе Расіі мясцовыя гарады трапілі ў яшчэ больш складаныя ўмовы развіцця, чым раней, што не спрыяла росквіту гарадскіх цэнтраў. Аднак рост гарадоў не прыпыняўся. Іх функцыю выконвалі непрызнаныя гарады – мястэчкі. Урбанізацыя набывала неафіцыйны характар².

Моцная дэфармацыя урбанізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі адбывалася і ў сувязі з гвалтоўным высяленнем габрэяў царскім урадам з сельскай мясцовасці ў гарады і мястэчкі. У выніку палітыкі штучнай “урбанізацыі” габрэяў у заходніх губернях фарміраванне гарадскога насельніцтва Беларусі ішло не столькі эканамічным, колькі адміністрацыйным шляхам.

Перыяд канца XVIII – першай паловы XIX ст. цікавы таму, што ўрадавыя абмежавальныя меры (увядзенне “мяжы аселасці”, высяленне габрэяў з сельскай мясцовасці) прывялі не толькі да канцэнтрацыі габрэяў у гарадах і мястэчках, але і да кансервацыі традыцыйнай габрэйскай культуры і ўкладу жыцця. Мястэчка пераўтварылася ў асяродак габрэйскай гісторыі рэгіёна, культурнай творчасці габрэяў. У той жа час многія мястэчкі, якія былі цэнтрамі магнацкіх латыфундый і шляхецкіх маёнткаў, выступалі і асяродкамі шляхецкай (польскай ці ліцвінскай) культуры. У акрэслены час на тэрыторыі Беларусі і іншых землях заходняй паласы Расіі адбывалася канчатковая крышталізацыя новай і дастаткова спецыфічнай сацыякультурнай мадэлі мястэчка, чаго, відаць, не назіралася на іншых землях былой Рэчы Паспалітай, дзе дзейнічаў іншы комплекс палітычных і сацыяльна-эканамічных фактараў.

² Шыбека, З.В. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет. Курс лекцый / Захар Шыбека. Вільня, 2009. С. 117–125.

Геаграфічныя межы даследавання вызначаны тэрыторыяй сучаснай Беларусі. У асобных выпадках, калі рабіць падлікі па сучасных межах рэспублікі складана, прыводзіцца матэрыял па ўсіх мястэчках пяці заходніх губерняў Расіі, куды ўваходзілі землі Беларусі. Для паказу некаторых агульных тэндэнцый развіцця мястэчак альбо пэўных цікавых фактаў прыцягваліся і сюжэты з гісторыі мястэчак, якія сёння апынуліся па-за палітычнымі межамі Беларусі.

Такім чынам, вывучэнне мястэчак Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. уяўляецца надзвычай актуальным і важным. Між тым айчынная гістарыяграфія гэтай тэмы даволі сціплая: абагульняючых прац на сённяшні дзень увогуле няма. Сацыяльна-эканамічнае развіццё мястэчак у дадзены перыяд у айчыннай гістарыяграфіі даследавалася, як правіла, у агульнагарадскім рэчышчы; культурнае развіццё засталася па-за межамі ўвагі даследчыкаў, імі разглядаліся толькі асобныя бакі гэтай праблемы.

Новым перспектыўным накірункам даследаванняў становіцца сёння вывучэнне гісторыі асобных мястэчак. Лакальная гісторыя набывае навуковы характар, паўаматарскае краязнаўства ператвараецца ў прафесійную рэгіяналістыку. Пра гэта сведчыць шэраг кніг, выдадзеных у апошнія гады ў Беларусі, дзе мікрагісторыя канкрэтных мястэчак створана на падставе грунтоўнага фундаменту гістарычных крыніц (як, напрыклад, праца Германа Брэгера пра Хацюкова), новых метадалагічных падыходаў (даследаванне Сяргея Данскіх, прысвечанае Шчучыну). Своеасаблівымі энцыклапедыямі гісторыі габрэйскага жыцця, цесна звязанага з жыццём іншых народаў, агульнымі гістарычнымі працэсамі, з'яўляюцца кнігі, прысвечаныя Рэчыцы (Алберт Кагановіч) і Тураву (Леанід Смілавіцкі).

Пры напісанні дадзенай манаграфіі аўтар абапіралася на дасягнуты ўзровень навуковых ведаў па вывучаемай тэме: на працы айчынных (Юрый Бохан, Афроім Карпачоў, Анатоль Люты, Валянціна Чапко, Захар Шыбека, Андрэй Кіштымаў, Вячаслаў Швед, Максім Болбас, Мікалай Раманоўскі, Мікалай Улашчык, Яўген Анішчанка, Вольга Сабалеўская, Уладзімір Пасэ, Аляксандр Лакотка і інш.) і замежных (Ежы Ахманьскі, Станіслаў Александровіч, Ванда Рэвеньская, Джон Кліер, Дэвід Фішман, Шауль Штампфер, Леанід Смілавіцкі, Альберт Кагановіч, Ала Сакалова і інш.) даследчыкаў, якія закранулі пэўныя аспекты ўзнятай праблемы.

Крыніцазнаўчую базу даследавання склалі матэрыялы разнастайных статыстычных зборнікаў, выдадзеных ў Расійскай імперыі, перыядычнага друку, навуковых выданняў дакументаў

па гісторыі Беларусі, архіўныя матэрыялы. Сярод крыніц галоўнае месца займаюць дакументы фондаў рэспубліканскіх архіваў: Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Мінску і Гродне (НГАБ, НГАБ у Гродне). Істотна папаўняюць базу даследавання дакументы Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва (РДГА) у Санкт-Пецярбургу, Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў (РДАСА) і Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі (ДАРФ) у Маскве, Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве (AGAD), Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы (ДГА Літвы), Цэнтральнага архіва гісторыі габрэйскага народа ў Іерусаліме, Аддзелаў рукапісаў навуковай бібліятэкі Вільнюскага дзяржаўнага ўніверсітэта і Цэнтральнай навуковай бібліятэкі АН Літвы, а таксама Аддзелаў рукапісаў бібліятэкі Чартарыйскіх у Кракаве, Ягелонскага ўніверсітэта. Многія архіўныя дакументы ўпершыню ўведзены ў навуковы ўжытак.

У манаграфіі зроблена спроба шырокага комплекснага даследавання мястэчак Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст., падсумаваны погляды гісторыкаў на дадзеную праблему, абагулены вядомыя звесткі, прыведзены новыя матэрыялы і высновы, якія дазваляюць паўней зразумець ролю і пазіцыю мястэчак у нашай гісторыі. Нягледзячы на ўсе намаганні аўтара, шматграннасць вывучаемай праблемы, нявычарпанасць крыніц робяць яе адкрытай для далейшых даследаванняў.

Напісанне і выданне гэтай кнігі стала вынікам падтрымкі і дапамогі з боку шэрага ўстаноў, а таксама маіх калег і сяброў, якім хочацца выказаць словы шчырай удзячнасці. Я многім абавязана Гродзенскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту імя Янкі Купалы, на гістарычным факультэце якога я вучылася і працую. Мая даўняя зацікаўленасць гісторыяй мястэчак звязана з тэматыкай дыпломнага і дысертацыйнага даследаванняў, навуковым кіраўніком якіх з’яўляўся Іван Платонавіч Крэнь. Праца ў архівах Польшчы, Літвы, Расіі, Ізраіля стала магчымай дзякуючы падтрымцы Цэнтра навуковых работнікаў і выкладчыкаў іудаікі ў ВНУ “Сэфер” (Масква); касы імя Юзафа Мяноўскага Фонду падтрымкі навукі (Варшава); Нямецкага гістарычнага інстытута ў Варшаве; Амерыканскай асацыяцыі навуковых арганізацый (ACLS). Падчас маіх стажыровак у Варшаве маімі кансультантамі былі Элеанора Бергман, Барбара Стэмпнеўская-Холзэр, Юрый Гардзеў; у Маскве – Вікторыя Мачалова, Вольга Бялова, Ірына Сяргеева, Аляксандр Лакшын, Дзмітрый Фельдман, Валерый Дымшыц, Ала Сакалова; у Іерусаліме – Шауль Штампер, Ілля Лур’е, Рыгор Казоўскі, Аркадзій Зельцер. Даўнія навуковыя і

сяброўскія кантакты звязваюць мяне з навуковым рэдактарам кнігі Захарам Шыбекам, афіцыйнымі рэцэнзентамі Андрэем Кіштымавым і Леанідам Смілавіцкім, якія сваімі каштоўнымі парадамі дапамаглі ў дапрацоўцы манаграфіі. Я вельмі ўдзячна за слушныя заўвагі і пажаданні ўсім удзельнікам абмеркавання рукапісу маёй працы: Вользе Сабалеўскай, Юрыю Гардзееву, Ліліі Коўкель, Сяргею Токцю, Віталю Карнелюку, Валянціну Голубеву, Ірыне Раманавай, Генадзю Семянчуку і Ірыне Кітурцы. Дзякую Сяргею Харэўскаму за дапамогу ў мастацкім афармленні кнігі, а Таццяне Казак – за пераклад на англійскую мову зместу і рэзюмэ. Выказваю шчырую ўдзячнасць кіраўніцтву ЕГУ і асабліва дырэктару Інстытута гістарычных даследаванняў Беларусі Аляксандру Смаленчуку, бо іх падтрымка зрабіла магчымым выданне гэтай кнігі.

E-mail аўтара: ina.sorkina@gmail.com

www.kamunikat.org